

Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században

(Alsónyék és Kölked adatai nemzetközi összehasonlításban)

A társadalomtudományok egyik hagyományos és ezért ritkán megkérdőjelezett, sőt ritkán igazolni próbált tétele volt, hogy a korábbi történeti korszakok nagyobb és bonyolultabb összetételű családjai és háztartásai a modern iparosított társadalmak kialakulásával kisebbedtek és uralkodóvá vált a család-magra (a szülőkre és nem-házias gyermekeikre) korlátozódó kiscsalád vagy nukleáris család.

A *szociológiában* majdnem minden kézikönyvben találunk olyan megfogalmazásokat, mint: a család valamikor sokkal nagyobb volt, beletartoztak a szülőknél és gyermekeiknél kívül más vérrokonok, valamint a családtagok házastársainak rokonai, míg ma a család általában egyetlen házaspárból és gyermekeiből, vagy gyermektelen házaspárból, vagy egyedülállókból áll.¹ Ezt a tételt egy évszázaddal ezelőtt LE PLAY francia szociológus fogalmazta meg.² Háromféle családtípust különböztetett meg, amelyek egymást a történeti fejlődésben követik: 1. a patriarchális nagycsaládot, amelyben a gyermekek házasságkötés után is valamennyien szüleikkel közös háztartásban maradtak, 2. a „törzs-családot” (*famille souche*, angolul *stem family*), amelyben csak egy gyermek marad a házasságkötés után a szülők háztartásában, a többi gyermek új háztartást alapítanak, 3. az instabil családot, amelyben a házasságkötés után minden gyermek új háztartást alapít. LE PLAY szerint a XVIII.—XIX. századi Franciaországban a törzscsalád típusról az instabil család típusra való áttérés ment végbe, ezt a napoleoni örökösödési törvényekkel hozta összefüggésbe, amelyek bevezették a gyermekek egyenlő öröklését, — és károsnak tartotta. Az amerikai PARSONS³ ugyanezt a tendenciát írta le más kifejezésekkel, amikor a „konjugális család szegregációjáról és izolációjáról” beszélt, ezt azonban — LE PLAY-jel ellentétben — pozitív jelenségnek tekintette, mert szerinte megfelel a modern gazdasági élet követelményeinek (nagyfokú mobilitást, gyors alkalmazkodást tesz lehetővé).

A *demográfiában* a kiterjesztett (extended) családról a nukleáris család típusra való áttérést hasonlóképpen a modern demográfiai fejlődés, a hagyományos demográfiai állapotból a modernbe való átmenet egyik elemének szokták tekinteni és a születésszám csökkenés egyik okának tartják.⁴

A *történelemtudományban* többek között BLOCH⁵ írt le egy ilyen folyama-

¹ KOENIG, Samuel 1957. 130.

² LE PLAY, Frédéric 1870.

³ PARSONS, Talcott 1949, 1951.

⁴ Például DAVIS, Kingsley és BLAKE, Judith 1956.

⁵ BLOCH, Marc 1931.

tot, amely az összetett családoktól a nukleáris család típus felé vezet a francia parasztságnál.⁶

A néprajztudományban is gyakran találkozunk olyan nézetekkel, amelyek a primitív népessegek vagy korábbi történeti korszakok nagyobb és bonyolultabb összetételű család típusait a mai kiscsaládokkal hasonlítják össze. Például LÖFGREN⁷ leírja, hogy a századforduló körül dolgozó GROSSE német etnográfus elmélete, amely szerint a nagycsaládból (*Grossfamilie*) a kiscsaládba (*Sonderfamilie*) való átmenet jellemzi a modern fejlődést, mennyire befolyásolta a skandináv etnológiát, így Sigurd ERIXONT. GROSSE-ban — sok máshoz hasonlóan — bizonyos nosztalgia élt a hagyományos nagycsalád forma iránt.

A magyar néprajztudományban is sokan fogalmazták meg kifejezetten vagy sejtetik közvetve egy ilyen fejlődés végbemenetelét. TAGÁNYI Károly 1919-ben kiadott könyvében például kiemeli, hogy a kalotaszegiek, bánffyhungyadiak, a borsodi matyók, a palócok, a szlavóniai magyarok és a vasmegyei Őrség lakói között a XIX. század elején még házközösségek voltak, amelyekben 3–4–5 család, összesen 20–50 személy is együtt élt ugyanazon házban, vagy ugyanarra a telekre épült több házban, ezek közös háztartást vezettek és közösen gazdálkodtak a legöregebb, de még erre fizikailag-szellemileg alkalmas megválasztott férfi vagy nő vezetésével, és rámutat e házközösségek és a délszláv zadrugák hasonlóságára.⁸

Nagyon jellemzőek azok a megállapítások, amelyeket GUNDA Béla jegyzett fel szatmári falvakban végzett gyűjtőmunka során. Egyik adatközlője ezt mondta: „Régebben a család nem ment szét. A jobbágyvilágban volt olyan család, ahol hét fiú dolgozott együtt. Az ilyen családról azt mondták, hogy egy-kézre dolgoznak . . . Nagy kinnal egy házban lakott az egész család . . . Előfordult, hogy egy udvaron több ház állott . . .”⁹

Bár sok magyar etnográfus¹⁰ említi, hogy az országnak nem minden részén uralkodott a nagycsalád forma, illetve hogy a népességnek csak egy kisebb része élt ilyen nagycsaládban¹¹, mégis az a tény, hogy a jelenleg és a közelmúltban általános kisebb és egyszerűbb családhoz viszonyítva a nagy és bonyolult összetételű családokkal a néprajzi irodalom többet foglalkozott, az ilyen nagycsaládok tanulmányozására, leírására összpontosult a néprajztudósok figyelme,¹² ilyeneket idéztek példaként¹³. Együttesen mindez azt a meggyőződést alakította ki, hogy a múltban a parasztháztartások valóban többségükben ilyen nagyok és bonyolult összetételűek voltak.

⁶ A magyar régészeti és történeti irodalomban nem ismerek olyan vizsgálatot, amely a család történeti alakulását próbálta nyomon követni. Több kutató foglalkozott a családdal, háztartással, illetve gazdálkodó egység nagyságával különböző korszakokban, országrészekben. LÁSZLÓ Gyula a honfoglaló magyarok életéről írva arra utal, hogy 15–30 tagú nagycsaládok voltak a társadalom alapvető egységei (LÁSZLÓ Gyula 1944). Elég általánosnak tűnik az a felfogás, hogy valamikor régen — a honfoglalás idején, vagy a középkorban, vagy egészen a XIX. századig — uralkodott a nagycsalád forma. Amikor azonban különböző összeírások adatait dolgozták fel, mindig lényegesen kisebb átlagos háztartás-nagyságot találtak, például SZABÓ István 1969, ZIMÁNYI Vera 1968, VERESS Éva 1958, KOSÁRY Domokos 1963.

⁷ LÖFGREN, Orvar 1974.

⁸ TAGÁNYI Károly 1919. 44.

⁹ GUNDA Béla 1956. 110.

¹⁰ Például SZABÓ László 1968.

¹¹ Például FÉL Edit 1944.

¹² FÉL Edit 1944, MORVAI Judit 1956, 1965.

¹³ GYÖRFFY István 1942, 241–242.

Egészen a közelmúltig szinte senki sem vonta kétségbe, hogy az elmúlt évszázadokban Európában a nagycsalád típusa volt az uralkodó, de nem akadt olyan kutató sem, aki annak tényleges előfordulását empirikus történeti adatokkal próbálta volna igazolni.¹⁴ Érdekes lenne pedig tudnunk, hogy ez a nagycsaládra vonatkozó tétel megfelel-e a történeti valóságnak, illetve hogy ez a bonyolult családforma Európa vagy a világ minden részén egyformán uralkodó forma volt-e.

A család és háztartás történeti kutatásának forrásai

Nem véletlen azonban, hogy egészen a közelmúltig viszonylag igen kevés kutatás mutatta ki a család és háztartások nagyságát és összetételét számszerű adatok segítségével. A kutatók legtöbbször irodalmi forrásokat, leírásokat használtak fel és ezek arról számoltak be, hogy a korábbi évszázadokban nagy patriarchális családok voltak, amelyekben a családfő — a legidősebb férfi — irányítása alatt együtt éltek és dolgoztak házas gyermekei, esetleg unokái, a családfőnek fiatalabb testvérei, azok házastársai, leszármazottai, továbbá számos cseléd. Némi túlzással azt lehet mondani, hogy az az elképzelés alakult ki: a régi háztartások mind olyanok voltak, mint a Capulet-ek és Montague-ok háztartása a Rómeo és Júliában.¹⁵ Ezek a kutatók azonban — úgy látszik — tévedés áldozatául estek, mert a korabeli irodalmi források egyrészt főképpen a jómódú, elsősorban a gazdag nemesi családok jellemzőit írták le, másrészt hajlamosak voltak egy többé-kevésbé ideálisnak tartott állapotot a valóságos helyzettel összetéveszteni.

Nem tagadva azt, hogy a korábbi évszázadokban különböző társadalmi osztályokban, rétegekben uralkodó család-ideál megismerése is nagyon érdekes lehet a számunkra, mégis arra kellene törekednünk, hogy korabeli statisztikai adatok, illetve statisztikai módszerekkel feldolgozható források alapján próbáljuk meghatározni, milyen is volt ténylegesen a családok és háztartások nagysága és összetétele. Erre a célra fel lehet használni minden olyan fennmaradt összeírást, amely legalább a családok, illetve háztartások számát, valamint a népességszámot kimutatja, de lehetőleg ezen kívül az egy háztartáshoz tartozó összes személyeket (nem csak a háztartásfőt) megnevezni, a háztartás főhöz viszonyított rokon kapcsolatát és ideális esetben az életkorát is feltüntetni. Ilyen forrás Magyarországon a XVII.—XIX századra vonatkozóan elsősorban az 1784—1787. évi II. József féle népszámlálás,¹⁶ különösképpen ahol annak eredeti háztartásonkénti összeírásai fennmaradtak, az ugyancsak az 1700-as években készített egyházlátogatási jegyzőkönyvek,¹⁷ Status Animarum összeírások, ezen kívül különböző alkalommal különböző helyeken készített összeírások.

¹⁴ A nemzetközi szakirodalomban is szinte kivételesnek számított FÉL Edit és HOFER Tamás (1969) adatközlése az átányi népesség háztartástípus szerinti összetételéről az 1940-es évek elejéről. Ekkor az átányi népességnek 4,19%-a élt családtörödékekben, 40,35%-a nukleáris családokban, 21,33% „törzs-családokban” és csupán 2,56% többesalásos háztartásban.

¹⁵ Érdekes megjegyezni, hogy a középkor végén Olaszországban a feudális arisztokrácia és a városi oligarchia valóban ilyen nagy házközösségekben, „toronytársaságokban” élt, de ugyanakkor a népesség többi csoportjaiban a háztartások sokkal kisebbek voltak, Firenzében például 3,8 személy átlagos háztartás nagyságot állapítottak meg (KLAPISCH, C. 1972, HERLIHY, O. 1969).

¹⁶ A II. József-féle népszámlálás alapján elemezte a háztartások nagyságát az egész országban TAMÁSY József (1963), valamint a háztartások nagyságát és típusait is kimutatta Győrben DÁNYI Dezső (1965).

Ebben a tanulmányban példaképpen két déldunántúli dunamenti községnek alkalmi összeírását használom fel. Közülük az alsónyéki összeírást a falu református lelkésze 1792-ben abból az alkalomból készítette, hogy a falu temploma felépült. Ebben az összeírásban feltüntette a rokonsági kapcsolatokat, de nem jegyezte fel az életkort. Például:

„K. András, felesége B. Erzsébet, fia András, leánya Erzsébet, ángya B. Panna özvegy, ennek fia Péter”.

A kölkedi összeírást ugyancsak a református lelkész készítette 1816-ban abból az alkalomból, hogy az egyházi anyakönyv elégett.¹⁸ Az összeírásnak fejléce van eszerint az első oszlopban szerepel a házigazda és felesége, a másodikban a fia és leánya, a harmadikban unokája, mindegyik személy mellett az életkora. A házigazda fiának és leányának esetleges házastársát a második rovatban, a házigazda esetleges testvéreit, anyósát, apósát az első oszlopban jegyezték be. Például:

Filotzi István	64	János	41	Susánna	13
Dobró Éva	60	f. Gyenis Sára	38	Ilona	4
Huga Éva	50	István	38	István	13
		f. Babos Anna	25	Sofia	1/2
		Sámuel	23	Sámuel	2
		f. Kis M Anna	20		
		András	20		

Az ilyen típusú összeírások felhasználása a háztartások nagyságának és összetételének kutatására nem problémamentes. Mindenekelőtt világos, hogy egy-egy ilyen összeírás alapján nem lehet az egész korabeli Magyarországra vonatkozó következtetéseket levonni. Másrészt azt is meg kell vizsgálni, hogy vajon az összeírásban szerepel-e a kérdéses község teljes lakossága (szerepelnek-e benne reformátusok és katolikusok, jobbágyparasztok és zsellérek egyaránt, feljegyezték-e az esetleges szolgákat). Talán a legnagyobb probléma mégis annak a megállapítása, hogy azok a személyek, akiket együtt írtak össze, valóban egy háztartást alkotnak-e.

Ennek tisztázásához célszerű néhány egyszerű statisztikai fogalmat bevezetni. A mai népszámlálási gyakorlat *családnak* tekinti a háztartási és vérségi kapcsolatban levő együttélők legszűkebb körét, az úgynevezett *családmagot*, nevezetesen a szülőket vagy szülőt és esetleges nőtlent, illetve hajadont (tehát még házasságot nem kötött) gyermekeiket. Eszerint háromféle családtípus van: 1. házaspár gyermek nélkül, 2. házaspár gyermekkel, 3. egy szülő gyermekkel. A néprajzi és szociológiai irodalom általában ennél tágabb család fogalmat használ és ezt a népszámlálási fogalmat családmagnak, nukleáris családnak szokta nevezni.

Ugyancsak a mai népszámlálási gyakorlat szerint a *háztartás* az együtt lakó személyek csoportja, akik közös lakásban laknak, rendszerint közösen étkeznek és a létfenntartási költségeket közösen viselik. E három kritérium

¹⁷ A veszprémi püspökségnek kivételesen részletes XVIII. század közepi egyházlátogatási jegyzőkönyvei alapján tanulmányozta a háztartások nagyságát és összetételét DÁVID Zoltán (1973).

¹⁸ Az alsónyéki összeírás a helyi református lelkészi hivatalban található, a kölkedi összeírást teljes egészében közölte és magyarázatokkal látta el MÁNDOKI László (1971). Mindkét összeírásra ANDRÁSFALVY Bertalan hívta fel a figyelmemet.

mellett a korábbi évszázadok jobbágyparaszt háztartásainál szóba jöhetne még negyedikként a közös gazdálkodás kritériuma is. Etnológusok, így többek között FÉL Edit Tiszaigaron FÉL és HOFER Átányon,¹⁹ BERKNER pedig Ausztriában²⁰ kimutatták, hogy ezek a kritériumok nem szükségképpen járnak együtt, együttlakás esetén is előfordul a családmagok külön-külön étkezése, és külön lakás esetén előfordul közös gazdálkodás. A történeti forrásként felhasználható összeírásokból legfeljebb a közös lakásra következtethetünk, az étkezésről, egyéb létfenntartásról és gazdálkodásról általában nincs adatunk. Így jobb híján kénytelenek vagyunk megelégedni ezzel a kritériummal a háztartások különhatárolásánál. Tisztában kell azonban azzal is lennünk, hogy még a közös vagy külön lakást sem tudjuk egészen biztosan megítélni, mert például az egymás melletti telkeken vagy egy telken, de két házban lakó családmagokat összeírhatták akár egy, akár több külön csoportként. Mivel azonban az alsónyéki és kölkedi összeírásban előfordulnak mind egyedülálló családmagok, mind pedig több családmag együttélése, és mivel ezen kívül a kölkedi összeírásban megnevezik a gazdát és a többi háztartástag rokoni helyzetét egyértelműen hozzá viszonyítják, elfogadhatjuk jó megközelítésként, hogy az együtt összeírt emberek csoportja valóban együtt lakott, egy háztartást alkotott.

A családok és háztartások összetételének LASLETT-féle elemzési módszere

A cambridgei Népeség és Társadalmi Struktúra Kutató Csoport egyik tagja, Peter LASLETT²¹ dolgozott ki egy módszert a fent említettekhez hasonló összeírások elemzésére, amelynek segítségével a családok és háztartások jellemzőit, különösképpen összetételüket vizsgálhatjuk. Mivel a LASLETT-féle szempontok alapján sok országban készültek hasonló elemzések, az összehasonlíthatóság elősegítése végett célszerűnek látszik hasonló elvek alapján feldolgozni az alsónyéki és kölkedi összeírást is.

LASLETT a következő háztartás típusokat különböztette meg:

1. Egyedülélők
  - 1a. Özvegy férfi vagy nő
  - 1b. Egyedül élő nőtlen férfi, hajadon nő
2. Nem-család háztartások
  - 2a. Együttélő testvérek
  - 2b. Más együttélő rokonok
  - 2c. Együttélő nem-rokonok
3. Egyszerű család-háztartások²²
  - 3a. Házaspár gyermek nélkül

¹⁹ FÉL Edit, HOFER Tamás 1969. Korábban FÉL Edit Tiszaigar társadalmának leírásakor mutatta ki, hogy a nagycsalád formájú együttes gazdálkodás és együttlakás, valamint a különlakó és gazdálkodó kiscsaládok között van több átmeneti forma, amelyekben a szülők és házas gyermekük vagy gyermekeik külön laknak, de együtt gazdálkodnak, együtt laknak, de külön gazdálkodnak (FÉL Edit 1959).

²⁰ BERKNER, Lutz K. 1972.

²¹ LASLETT, Peter 1972.

²² A LASLETT által használt kifejezések némileg eltérnek azoktól a kifejezésektől, amelyeket WOLF magyarra is lefordított munkájában (SERVICE, E. R., SAHLINS, M. D., WOLF, E. R. 1973) használt. LASLETT a „simple family household” kifejezést használta,

- 3b. Házaspár gyermekkel
- 3c. Özvegy férfi gyermekkel
- 3d. Özvegy nő gyermekkel

4. Kiterjesztett család-háztartások

- 4a. Fölfelé kiterjesztett
- 4b. Lefelé kiterjesztett
- 4c. Oldalirányban kiterjesztett
- 4d. A 4a–4c típusok kombinációi.

5. Többcsaládós háztartások

- 5a. Másodlagos család egység(ek) fölfelé
- 5b. Másodlagos család egység(ek) lefelé
- 5c. Másodlagos család egység(ek) oldalirányban
- 5d. Együttélő házas testvérek
- 5e. Egyéb többcsaládós

6. Egyértelműen nem besorolható háztartások

Az 1. típusba tehát csak teljesen egyedül élők kerülnek. A 2. típusba tartoznak azok a háztartások, amelyekben nincs családmag. A 3. típusba soroljuk azokat az egy családmagot tartalmazó háztartásokat, amelyekben a családmagon kívüli rokon nem él. A 4. típusba szintén olyan háztartások kerülnek, amelyekben csak egy családmag van, de ahol a családmagon kívül van a családmaghoz tartozó házaspárnak felmenő rokona, például apja, vagy anyja (4a.), vagy pedig leszármazottja, unokája (4b), vagy oldalági rokona, elsősorban testvére. (4c). Ezek a rokonok azonban nem alkotnak egy másik családmagot. Az 5. típusba pedig azokat a háztartásokat tesszük, amelyekben több családmag él együtt, és pedig a háztartásfő és felesége, valamint egyikük vagy mindkettőjük házas szülei (5a), vagy házas gyermekük vagy gyermekeik (5b), vagy házas testvéreik (5c és 5d).

Az 5c és 5d típus abban különbözik egymástól, hogy míg az előbbiben élhetnek más rokonok, akik nem alkotnak családmagot, elsősorban egy özvegy szülő, az utóbbiban nem fordulnak elő más nemzedékhez tartozók, mint a testvérek és (nem-ház)as gyermekek. Az utóbbi típus úgy alakulhat ki, hogy a házas gyermekek mindkét szülő halála után is együttmaradnak. Az ilyen típusú háztartást szokták francia kifejezéssel „frèrèche-nek, „testvérségnek” vagy „fivérségnek” nevezni. Tágabb értelemben a frèrèche típusú háztartások közé

WOLF lényegében ugyanennek a fogalomnak a megjelölésére a „nuclear family” kifejezést. Ebben a tanulmányban nem a WOLF féle könyv fordításában szereplő „elemi család” kifejezést, hanem az „egyszerű család”-ot használom. A kettőt azért érdemes így megkülönböztetni, mert WOLF elemi családja árnyalatilag eltérhet a LASLETT féle egyszerű család háztartástól. WOLF csupán az extended (kiterjesztett) család fogalmat használja a családmagnál nagyobb és bonyolultabb családformákra, viszont LASLETT megkülönbözteti az „extended family” (kiterjesztett család) és „multiple family” (többcsaládós) háztartást. Ebben a tanulmányban e kifejezéseket a LASLETT féle definíciók szerint alkalmazom. A magyar néprajzi irodalomban használt „nagy család” kifejezés, úgy tűnik, a „többcsaládós háztartás” fogalomnak felel meg. Kíváncsú lenné, ha a továbbiakban egységesíteni lehetne a szóhasználatot olyan módon, hogy a nagy család kifejezést kizárólag a többcsaládós háztartások jelölésére használnánk. Emellett a kiterjesztett család kifejezést lehetne bevezetni a LASLETT által a 4. kategóriába sorolt típusokra, amelyekben a családmagon kívül más rokonok is élnek, de az utóbbiak nem alkotnak külön családmagot.

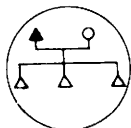
1. Példák a háztartás típusokra

2 a. típus

Erőss János 45
Kotzka Judit 40

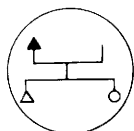
3 b. típus

Babos András 41
Tóth Pál Judit 40

István 19
Josef 14
Moses 5

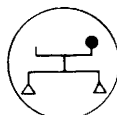
3 c. típus

özv Isák P András 56

János 19
Susánna 12

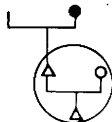
3 d. típus

néh Földvári Jánosné 46

István 21
András 8

4 a. típus

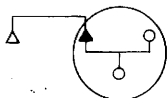

Néh Kántos Jánosné 67

Sándor 32
F Kőröm Mari 25

Sándor 1½

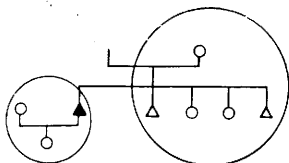
4 c. típus

Kováts Máté 36
Hunyadi Judit 30
Kováts István 18

Judit 2

5 a. típus

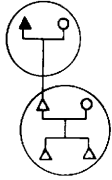

Ifj. Csomor István 32
Kultsér Éva 29
néh Csomor Istvánné 59

Sofia 2½

Josef ...
Susánna 20
Ilona 18
Dávid 16

5 b. típus

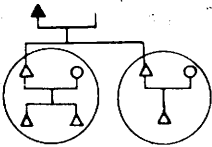

Isák András 74
Tóth Ilona 70

István 37
F Ujj Anna 34

Péter 14
István 9

5 c. típus

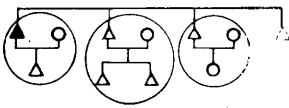

özv Balogh János 77

István 35
F Szabó Judit 37
András 26
F Gatza Panna 25

István 14
János 12½
Moses 1

5 d. típus

Gyürei István 40
Szabo Susanna 30

János 3½

Gyürei Mihály 37
Kálmán Sofia 35

Mihál 3½
Sámuel ½

Gyürei András 31
Boli Ilona 29

Ilona 1

Gyürei István 16

Példák a kölkedi összeírásból a 3–5. típusú háztartásokra. Az összeírásban első helyen említett személyt ábrázoló jelet besötétítettük, feltehetően ő a háztartásfő. A családmagokat bekarikáztuk. Az ábrák mellett kiírtuk a kölkedi összeírás megfelelő részét. Az első oszlopban szerepelnek: a házigazda és felesége, a másodikban a fia és leánya, illetve azok házastársa, a harmadik oszlopban az unokák. Az egyes személyek neve melletti szám az életkorukat tünteti fel.

sorolhatók még az 5d-n kívül az 5c, 4c és 2a csoportba tartozók is. Ezzel a tipizálással tehát kimutathatjuk a frèreche típusú háztartások arányát, amely egyes kutatók szerint Nyugat-Európa bizonyos részein (pl. Dél-Franciaországban) elég nagy volt. (Az 1. kép a kölkedi összeírásból vett konkrét példákat mutat a különböző háztartás típusokra és altípusokra.)

Az alsónyéki és kölkedi háztartások jellemzői

Az 1792. évi alsónyéki és 1816. évi kölkedi összeírások eredményeit hasonló külföldi vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva elemzem,²³ hogy az egykorú háztartásoknak nagyobb földrajzi területeken közös jellemzőit és a két dunamenti község sajátosságait kimutassam. Ezek a külföldi adatok a következő településekre, országokra és történeti időpontra vonatkoznak:

²³ Az összehasonlított külföldi adatok forrása LASLETT, Peter 1972.

Ealing, Middlesex, Anglia, 1599;
 Longuenesse, Pas-de-Calais, Franciaország, 1778;
 Belgrád, Szerbia, 1733—1734;
 Nishinomiya, Japán, 1713;
 Bristol, Rhode Island, Észak-Amerika gyarmati korszaka, 1689.

Alsónyéken és Kölkeden a háztartások tagjainak átlagos száma 5,7 illetve 5,8, kissé nagyobb, mint az 1784—1787. évi népszámlálás során az egész akkori Magyarországon megállapított 5,28, a Dunántúlon megfigyelt 5,07 átlagos háztartásnagyság.²⁴ A háztartások megoszlását a tagok száma szerint részletezve azt látjuk, hogy a valóban igen nagy létszámú háztartások száma igen alacsony volt. A tíznél több személyből álló háztartás szinte kivételes volt. Tehát az alsónyéki és kölkedi adatok egyértelműen *cáfolnak egy olyan nézetet, hogy a több családmagos együttélési forma általános lett volna a XVIII. és XIX. század fordulója körül Magyarországon. A nyugateurópai, szerbiai és japán háztartás nagysághoz viszonyítva viszont az alsónyéki és kölkedi háztartások, sőt a II. József féle népszámlálás alapján a korabeli magyar háztartások általában, kissé nagyobbaknak látszanak a külföldi példáknál (1. táblázat).*

1. A HÁZTARTÁSOK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA A HÁZTARTÁSTAGOK SZÁMA SZERINT

A háztartás tagjainak száma	Alsónyék	Kölked	Anglia	Franciaország	Szerbia	Japán	Észak-Amerika
1	2	0	9	0	3	7	4
2	3	4	14	17	6	9	8
3	8	12	18	18	16	14	7
4	18	17	14	12	18	15	15
5	21	24	13	17	14	17	13
6	16	14	7	11	14	12	18
7	14	6	11	9	9	11	7
8	11	10	2	6	7	5	10
9	3	4	6	6	3	4	8
10	1	2	1	2	3	2	4
11	1	5	3	1	2	1	3
12	3	1	0	0	0	2	1
13 és több	1	2	1	2	3	0	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
A háztartások átlagos nagysága	5,7	5,8	4,75	5,04	4,97	4,95	5,85

LASLETT az általa kidolgozott elemzési módszerrel nyert leglényegesebb új eredménynek azt tekinti, hogy ellentétben a tudományokban elég általánosan uralkodó feltételezésekkel *Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a háztartások többsége — legalább háromnegyede — az egyszerű család típusba tartozott,*

²⁴ TAMÁSY József 1963.

vagyis a családmaghoz tartozókon kívül mások nem éltek bennük. Lényegesen eltérő háztartás típusok jellemezték egyrészt Szerbiát, másrészt Japánt, mert ezekben az országokban elég gyakori volt a családmag tagjain kívül más rokonokat is tartalmazó kiterjesztett család típus és a több családmagot tartalmazó típus is. Szerbiában ennek magyarázata a *zadruga* típusú háztartások elterjedtsége volt²⁵. Kétféle zadrugát lehet megkülönböztetni: az apai zadrugában az apa együtt él házas fiaival és azoknak gyermekeivel, a testvéri zadrugában viszont házas fivérek élnek együtt gyermekekkel. Ilyen módon 16—25 személyből álló, néha még sokkal nagyobb háztartások jöttek létre. A feldolgozott belgrádi, tehát városi adatok azonban arra engednek következtetni, hogy ott sem volt általános a *zadruga* típusú háztartás.²⁶ A Japánban megfigyelt háztartások még közelebb állnak ahhoz, amit sokan tévesen a hagyományos háztartás és család típusnak gondolnak Európában.

Az alsónyéki és kölkedi háztartások típusok szerinti megoszlása lényegesen eltér a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában megfigyeltektől (2. táblázat). Igaz ugyan, hogy a háztartásoknak közel a fele csak a családmagból állt, tehát a bonyolultabb összetételű háztartás itt sem volt általános, de a több családmagos háztartások aránya sokkal nagyobb, mint bármelyik más megfigyelt településen. Ebben a két dél-dunántúli faluban tehát lényegesen több volt a többcsaládmagos háztartás, mint Európának tőlünk nyugatra fekvő részein. Kétségtelen viszont, hogy mutatkozik bizonyos hasonlóság Szerbiával, ahol szintén elég gyakori a többcsaládmagos háztartás. Ahhoz, hogy a XVIII.—XIX. századi magyar család és háztartás és a korabeli szerb család és háztartás hasonlóságát, illetve eltéréseinek fokát megnyugtatóan eldönthessük, természetesen további adatokra lenne szükségünk, éspedig egyrészt szerb falvakból,²⁷ másrészt további mástípusú magyarországi falvakból és magyar városokból²⁸ (mivel az utóbbi típusú adatokat kellene valójában a belgrádiakhoz hasonlítani).

A LASLETT-féle többcsaládos háztartás típust felbonthatjuk altípusokra aszerint is, hogy él-e a háztartásban azonos nemzedékhez tartozó több családmag, vagy pedig a családmagok mind más-más nemzedékhez tartoznak. Az előbbi altípus áll közel a zadrugához és ahhoz a hagyományos felfogáshoz, hogy a nagycsaládokban együtt éltek a szülők és házas gyermekeik, az utóbbi altípusnak viszont a LE PLAY féle „törzs-család” felelne meg, amikor csak egy házas gyermek marad a szülői háznál. Ez a „törzs-család” típusú háztartás természetesen nem csak úgy jöhet létre, hogy szülőkkel maradó gyermekén kívül a többi gyermek a házasságkötésekor önálló háztartást alapít, hanem úgy is, hogy csak egy házas gyermek van, illetve csak egyetlen gyermek (fiúgyermek) van. A 47 alsónyéki többcsaládmagos háztartás közül 16, a 40 kölkedi többcsaládmagos háztartásból 20 háztartásban fordult elő egy nemzedék szintjén több családmag, viszont 31, illetve 20 háztartásban a több családmag mind más-más nemzedékhez tartozott. Azt lehet tehát mondani, hogy bár többségben voltak a „törzs-

²⁵ HAMMEL, E. A. 1972, HALPERN, Joel 1972.

²⁶ LASLETT, Peter — CLARKE, Marilyn 1972.

²⁷ HAMMEL, E. A. 1972 és HALPERN, Joel 1972 a XIV. századtól a XX. századig számos példát sorolnak fel a szerbiai községi átlagos háztartásnagyságra és a Belgrádban találtaknál nagyobb, átlagosan 6—10 tagból álló háztartásokat mutatnak ki. A háztartások összetételéről azonban nem közölnek a LASLETT-féle tipizálás szerint részletezett adatokat.

²⁸ DÁNYI Dezső (1965) Győrben 1787-ben 4,30 átlagos háztartás nagyságot állapított meg és azt találta, hogy többségben voltak a kis és egyszerű összetételű háztartások. A LASLETT féle tipizálást természetesen nem alkalmazhatta, mert LASLETT azt később dolgozta ki és publikálta.

2. A HÁZTARTÁSOK MEGOSZLÁSA TÍPUSOK ÉS ALTÍPUSOK SZERINT, SZÁM SZERINT ÉS SZÁZALÉKOSAN

Háztartás típus és altípus	Alsónyék		Kölked		Anglia		Franciaország		Szerbia		Japán		Észak-Amerika	
	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
1. Egyedülélő														
1a. Özvegy	2	} 3	0	} 0	4	} 12	0	} 1	2	} 2	1	} 7	0	} 7
1b. Nőtlen, hajadon	1		0		6		1		4		8		4	
2. Nem-család	0	} 0	0	} 0	0	} 2	3	} 6	0	} 2	3	} 2	0	} 0
2a, 2b. Testvérek és rokonok	0		0		1		1		5		0		0	
2c. Nem-rokonok														
3. Egyszerű család														
3a. Házaspár	2	} 43	4	} 47	10	} 78	8	} 76	44	} 67	3	} 43	5	} 90
3b. Házaspár gyerekekkel	49		42		45		38		117		39		59	
3c. Özvegy férfi gyerekekkel	0		2		2		2		3		5		0	
3d. Özvegy nő gyerekekkel	1		4		9		8		19		10		1	
4. Kiterjesztett család														
4a. Fölfelé	13	} 15	13	} 13	1	} 6	5	} 14	18	} 15	20	} 27	0	} 3
4b. Lefelé	0		1		2		3		16		8		0	
4c. Oldalirányban	5		1		2		0		6		5		2	
4d. Kombinációk	0		0		1		1		0		2		0	
5. Többcsalád														
5a. Fölfelé	2	} 39	2	} 36	0	} 2	0	} 3	9	} 14	6	} 21	0	} 0
5b. Lefelé	30		30		2		2		13		17		0	
5c, 5d. Oldalirányban	11		4		0		0		5		1		0	
5e. Egyéb	4		4		0		0		12		4		0	
6. Besorolhatatlan*	0	0	4	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Összesen	120	100	111	100	85	100	66	100	273	100	132	100	71	100
A bonyolult összetételű háztartások aránya (4 + 5 + 6)		54		53		8		17		29		49		3

* A kölkedi besorolhatatlan háztartások közül 1 kiterjesztett, 3 pedig többcsaládmagos típusú, de a rokoni viszonyok nem teljesen világosak.

család'' típusú háztartások, *meglehetősen sok (elnagyoltan szólva) zadruqa típusú háztartást* is találhatunk, ezek azonban lényegesen kisebb létszámúak voltak, mint a Szerbiában leírt zadrugák.

Míg a bonyolult összetételű háztartások aránya lényegesen nagyobb volt, mint Nyugat-Európában, e két Duna menti faluban — Nyugat-Európával ellentétben — alig találunk olyan háztartásokat, amelyekben nem volt családmag (házaspár vagy egy szülő gyermekkel). Tehát e községekben alig-alig fordult elő, hogy nőtlenek vagy özvegyek magukban éltek, illetve több nem-házias felnőtt, aki nem tartozott ugyanahhoz a családmaghoz, együtt élt volna.

Lényegében ugyanez a kép bontakozik ki, ha egyszerűen aszerint osztályozzuk a háztartásokat, hogy *hány nemzedék tagjai élnek együtt* bennük (3. táblázat). Alsónyéken és Kölkeden sokszorosan több a három és több nemzedék

3. A HÁZTARTÁSOK SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁSA A BENNE EGYÜTTÉLŐ NEMZEDÉKEK SZÁMA SZERINT

A nemzedékek száma	Alsónyék	Kölked	Anglia	Franciaország	Szerbia	Japán	Észak-Amerika
Egy nemzedék	4	4	28	17	23	12	14
Két nemzedék	58	59	69	76	66	50	83
Három nemzedék	37	36	2	8	9	38	3
Négy nemzedék	1	2	0	0	0	0	0
Ismeretlen	0	0	1	0	1	0	0
Összesen	100	101	100	101	99	100	100

tagjaiból álló háztartás, mint Nyugat-Európában, Szerbiában és Észak-Amerikában (de körülbelül akkora mint Japánban), viszont lényegesen kevesebb az olyan háztartás, amelyben csupán egy nemzedékhez tartozók élnek. Ugyanakkor azonban Alsónyéken és Kölkeden is többségben vannak azok a háztartások, ahol csak a szülők és gyermekeik nemzedékéhez tartozók élnek együtt.

Eltér ezzel szemben e két Duna menti község háztartásainak összetétele a japán és szerb háztartásokétól abban, hogy itt *viszonylag nagyon kevés távolabbi rokon él a háztartásokban*, aki nem tartozik a háztartás családmagjához vagy családmagjaihoz (pl. unokaöccsök, unokahugok), szemben az utóbbiakkal, ahol ez gyakori volt. Ebben a tekintetben tehát lényegesen különböznek az alsónyéki és kölkedi háztartások a szerb zadrugáktól. Alsónyéken és Kölkeden összesen 56 olyan rokon volt a háztartásokban, aki nem tartozott családmaghoz, és ezek közül 43 özvegy szülő volt, aki házas gyermekével élt együtt (4. táblázat). Nem volt tehát szokás távolabbi rokonokat a háztartásba befogadni. Viszont a megözvegyült szülőt láthatóan minden esetben befogadta a házas gyermek háztartása (illetve a házas gyermek ott maradt az özvegy szülőnél), sőt a legtöbb esetben az első helyen említik az összeírások ezeket az özvegy szülőket (többnyire az özvegy anyát is), és ebből arra lehet következtetni, hogy a megözvegyült szülő maradt a háztartás feje. Egészen ritka a nem-házias testvérek jelenléte a háztartásokban a szülők halála után, ellentétben Nyugat-Európával, ahol ez gyakori.

A nyugat-európai háztartásokhoz viszonyítva Alsónyéken elég sok háztartásban zsellér és szolga élt a háztartásokban, Kölkeden csupán egy-két esetben

4. A HÁZTARTÁSOKBAN A CSALÁDMAGOKKAL EGYÜTTÉLŐ, DE CSALÁDMAGHOZ NEM TARTOZÓ ROKONOK, SZÁM SZERINT

Rokonság (a családmag fejéhez, illetve annak házastársához viszo- nyítva)	Alsónyék	Kölked	Anglia	Francia- ország	Szerbia	Japán	Észak- Amerika
Apa	3	7	1	—	2	5	—
Anya	20	13	1	3	35	31	—
Nővér	1	2	4	6	21	18	—
Fivér	2	2	—	3	34	24	—
Unokaöccs	—	1	3	1	13	5	—
Unokahug	—	1	1	—	12	6	—
Vő	—	—	—	2	7	5	—
Meny	—	—	1	2	9	4	—
Unoka	—	—	—	2	5	36	4
Egyéb rokon	—	4	—	3	28	19	—
Összes nem családmaghoz tartozó rokon	26	30	11	22	166	153	4
Családmaghoz nem tartozó rokon az összes népesség százalékában	3,8	4,7	2,6	6,6	12,3	24,3	1,0
A családmaghoz nem tartozó rokont tartalmazó háztartások az összes háztartás százalékában	20,6	21,6	13,0	19,7	27,0	53,0	3,0

gyaníthatjuk, hogy a háztartás egyes tagjai zsellérek lehettek. Alsónyéken családos zsellérek is előfordultak a háztartásokban, Nyugat-Európában viszont szinte sohasem találtak házas és gyermekes szolgálakat.

Demográfiai tényezők hatása a háztartásokra

Évekkel azelőtt, hogy a LASLETT-féle módszerrel megkezdtek a feltalálható összeírások feldolgozását, LEVY és COALE kimutatták, hogy a korábbi évszázadokban uralkodó demográfiai viszonyok között nem volt arra lehetőség, hogy a háztartások átlagos taglétszáma különösen nagy legyen, illetve hogy az igen nagy létszámú és bonyolult háztartások különösen gyakoriak legyenek.²⁹ Nevezetesen, ha a halandóság szintje körülbelül 30 és 40 közötti születéskor várható átlagos élettartamnak felel meg és ha a házasságkötési életkor modulusza 25—27 év körül van (vagyis ebben az életkorban kötnek a legtöbben házasságot), akkor nem túlságosan nagy esély van arra, hogy egy házaspárnak mindkét tagja életben legyen akkor, amikor gyermekeik megházasodnak és unokáik megszületnek.

Az említett halandósági viszonyok és házasságkötési szokások jellemezték Nyugat-Európa nagyrészt a XVII—XVIII. században (nagyrészt még a XIX. században is.) Így érthető, hogy miért viszonylag ritka még a „törzscsalád” típusú háztartás is. Egyelőre lényegesen kevesebbet tudunk a XVIII. és XIX. század fordulóján Magyarország vagy Alsónyék és Kölked demográfiai viszonyairól. 1876 és 1880 között, amikor a hivatalos népmozgalmi statisztikai adatok rendszeres közlése megindult, a halálozási arányszám 35 és 40 ezrelék

²⁹ LEVY, Marlon J. 1965, COALE, Ansley J. 1965, BURCH, Thomas K. 1972.

között volt, ez nagyjából 25—30 éves születéskor várható átlagos élettartamnak felel meg. A XVIII. és XIX. század fordulója körül a halandóság legjobb esetben ilyen, valószínűleg kevéssel rosszabb szinten helyezkedett el. A közeli és a természeti viszonyok tekintetében hasonló Ormánság két községében, Vajszlón és Besencén a 25. születésnapjukat megélt nőknek körülbelül a fele halt meg a 60—65. életév elérése előtt és körülbelül egynegyede az 50. életév elérése előtt 1800 körül. Hasonló volt a férfiak halandósága³⁰ is. Tehát többé-kevésbé 50% volt annak az esélye, hogy a házaspárnak minkét tagja életben legyen ötvenedik életéve körül. A halandósági viszonyok így valószínűleg még Nyugat-Európánál is valamivel kevésbé kedveztek az olyan háztartások kialakulásának, amelyekben házas szülők és házas gyermekeik együtt éltek.

Ezzel éppen ellentétes volt a két területen az eltérő házasságkötési szokások hatása. HAJNAL³¹ fogalmazta meg azt a tételt, hogy *Nyugat-Európában és Kelet-Európában lényegesen eltérő házasságkötési szokások, „minták” uralkodtak.* Míg az előbbi területen a XVI. vagy a XVII. században kialakult a viszonylag késői (a 25. életév utáni) házasságkötés szokása és ugyanakkor a férfiak és nők jelentős része (egyes területeken több mint egynegyede) egyáltalán nem házasodott meg, *Kelet-Európában viszonylag korán házasodtak és csupán igen kevesen maradtak nőtlen, illetve hajadon családi állapotban.* HAJNAL szerint e két eltérő házassági „minta” közötti határvonal a Trieszt—Leningrád vonal mentén húzódott, tehát Magyarország ebben a tekintetben Kelet-Európához tartozott volna. Azóta tisztázódott, hogy Nyugat-Európában is voltak olyan mikrorégiók és olyan társadalmi csoportok, ahol fiatalon házasodtak és kevesen maradtak nőtlenek és hajadonok, viszont az említett vonaltól keletre, elsősorban Csehországban és a Baltikumban, valamint Lengyelország egyes részein is meg lehet figyelni a nyugat-európai minta jeleit³², mégis azt lehet mondani, hogy az újabb empirikus kutatások igazolni látszanak a HAJNAL-féle tételt. Mivel a házasodási szokások nyilvánvalóan erősen befolyásolták a gazdálkodás módjait, a gazdaságok osztódását, a tőkeképződést, igen érdekes kérdés, hogy Magyarországon vajon valóban az említett kelet-európai minta érvényesült-e.

Az 1870-től kezdve tízévenként tartott magyar népszámlálások adatai arra engednek következtetni, hogy általában meglehetősen korán házasodtak és a felnőtté válás között kevés volt a nőtlen, illetve hajadon. A közeli — és a kultúra tekintetében feltehetően erősen hasonló (magyar, református stb.) ormánsági Vajszlón és Besencén a XVIII—XIX. században a modális (leggyakoribb) házasságkötési életkor a férfiaknál 20—21 év, a nőknél 19 év volt. Az alsónyéki anyakönyvön alapuló családrekonstrukció első eredményei szerint hasonló házasságkötési szokások érvényesültek ott is. Ugyanakkor igen kevesen maradtak életük végéig vagy idős korukig leányok, illetve legények. Tehát az alsónyéki

³⁰ Ezek az adatok úgynevezett családrekonstrukciós vizsgálatokon alapulnak. Ez abból áll, hogy a házasságkötési, keresztelési és temetési anyakönyvek bejegyzéseiből összegyűjtjük az egy családra vonatkozó adatokat és az így kapott családlapokból számítjuk ki a különböző demográfiai arányszámokat, mutatókat (például a várható élettartamot, a születések gyakoriságának mutatóit, a házasságkötési életkort). DÁNYI Dezső irányításával a KSH Könyvtára köré csoportosulva több ilyen családrekonstrukció készült el, közöttük a vajszlói és besencei feldolgozás (ANDORKA 1970, 1972). Jelenleg végezzük az alsónyéki és sárpilisi anyakönyvek hasonló feldolgozását. Ennek befejezése után e két falu demográfiai viszonyairól lényegesen pontosabb képünk lesz.

³¹ HAJNAL, John 1965.

³² SKLAR, June L. 1974.

5. KÖLKED LAKÓINAK MEGOSZLÁSA A HÁZTARTÁS TÍPUSA ÉS A HÁZTARTÁSBAN ELFOGLALT ÁLLÁS SZERINT, KORCSOPORTONKÉNT

A háztartás típusa és háztartási állás	Korcsoport							Ismeretlen	Összesen
	0-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60 és több		
FÉRFI									
Egyszerű család nem-házasságban gyermek családmagban férj, apa	30	32	3						65
Kiterjesztett család nem-házasságban gyermek családmagban férj, apa nem tartozik a családmaghoz	9	9	1						19
Többcsalád háztartás nem-házasságban gyermek szülő családmagban férj, apa*		1	1	6	4	1		5	13
gyermek családmagban férj, apa*									5
testvér családmagban férj, apa*	25	18	4		6	13	8	2	49
nem tartozik családmaghoz		1	28	16	4				27
Besorolhatatlan háztartás** gyermek családmagban férj, apa nem tartozik családmaghoz		2	4	6	4	1	1		49
Ismeretlen háztartási állású								1	17
Összesen	66	65	52	42	41	25	18	4	2
NŐ									
Egyszerű család gyermek családmagban feleség, anya	31	23	5						59
Kiterjesztett család gyermek családmagban feleség, anya nem tartozik a családmaghoz		1	7	18	18	4		1	49
Többcsalád háztartás gyermek szülő családmagban feleség, anya*	6	6							12
gyermek családmagban feleség, anya*			6	3	4				13
testvér családmagban feleség, anya*						3	5		8
nem tartozik családmaghoz									
Besorolhatatlan háztartás** gyermek családmagban feleség, anya nem tartozik családmaghoz	40	24	4					1	69
Ismeretlen háztartási állású				1	14	13	6		34
Összesen		7	27	11	2			1	48
			6	7	3	1			17
							2	1	3
	4		2	1					7
		1	1	1	3	1			7
						1	1		2
		1				1			2
Összesen	81	63	58	42	44	24	14	4	330

*A többcsalád háztartásokban élőket a következő elvek szerint osztályoztam: a szülő családmagban férj vagy feleség, illetve (özvegy) apa vagy anya az, aki olyan családban foglalja el ezt az állást, amely a háztartásban élő másik családmag egyik tagjához viszonyítva szülő. A gyer-

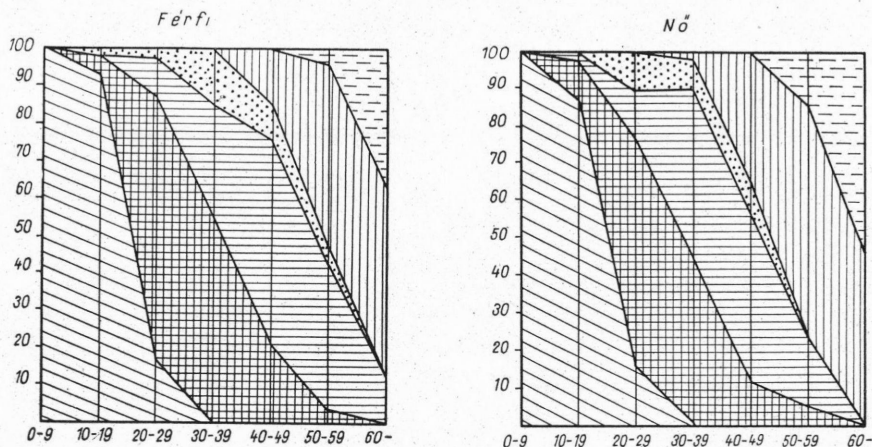
és (feltehetően) küldeki házasságkötési szokások igen határozottan abban az irányban hatottak, hogy a többcsaládmagos háztartások gyakrabban fordulhassanak elő, mint Nyugat-Európában. Ugyanakkor a magányosnak maradt (nem-házás) idősebb férfiak és nők ritkasága okozta, hogy ilyen rokonokat ritkán találunk a háztartásokban.

A demográfiai tényezők hatásával kapcsolatban felmerül még egy kérdés, amelynek megfelelő megválaszolása tulajdonképpen az egész egyszerű család — bonyolult család kérdést új megvilágításba helyezi. A különböző összeírások feldolgozásán alapuló módszerek, így a LASLETT-féle módszer is csupán keresztmetszeti képet ad a háztartások jellemzőiről. Ezt ki kellene egészíteni a háztartások alakulásának *longitudinális elemzésével*, vagyis azt kellene látnunk, hogy az egyes emberek születésüktől halálukig milyen típusú háztartásokban éltek, nevelkedtek fel, kezdtek dolgozni, öregedtek meg stb. Ehhez azonban ugyanannak a háztartásnak összetételét szinte évenként, vagy legalább öt évenként újra és újra látni kellene. Ilyen egymást követő összeírások nem állnak rendelkezésünkre. Így megmarad az a kétségtelenül tökéletlen megközelítési lehetőség, hogy a házaspár életkora és a háztartás összetétele között keressünk összefüggést. A küldeki összeírás, mivel feltünteti az egyes háztartástagok életkorát, erre lehetőséget nyújt (5. táblázat). Elég határozottan kibontakozik a háztartás összetételének változása az életciklus során (2. ábra). A gyermekeknek körülbelül fele él egyszerű családban, másik fele kiterjesztett vagy többcsaládmagos háztartásban, tehát egy vagy két nagyszülővel, nagybácsikkal, nagynénikkal. A fiatal felnőttek nagyobb része házasságkötése után többcsaládos vagy kiterjesztett háztartásban, tehát egy vagy két szülővel, sokszor házás és nem-házás testvérekkel él együtt. 30—39 éves korban már megnő, 40—49 éves korban pedig többségbe kerül azoknak aránya, akik vagy egyszerű családban, vagy egy özvegy szülővel élnek kiterjesztett családban. Ugyanebben a korcsoportban már megjelenik, később pedig többségbe kerül azoknak a házaspároknak száma, akik többcsaládos háztartásban most már házás gyermekkel vagy gyermekekkel élnek együtt. A hatvanadik életév körül megnövekedik azoknak a száma is, különösen a nők között, akik megözvegyülve élnek együtt házás gyermekkel vagy gyermekekkel. Mutatkozik tehát egy olyan *család, illetve háztartási ciklus*, mely szerint a fiatal házások kezdetben többnyire szüleik háztartásában élnek, majd fokozatosan önállósulnak, háztartásfökké válnak (az esetek egy részében a szülők halála következtében), majd házás gyermekeikkel élnek együtt, végül az egyik házásfél halála után a megözvegyült házásfél házás gyermekével él együtt. Nem állíthatjuk azonban, hogy minden család, vagy akár a családok többsége ezen a cikluson ment keresztül. Mivel ritkán fordul elő, hogy házás testvérek úgy élnek együtt, hogy legalább egy szülő nem él a háztartásban, feltételezhetjük, hogy legkésőbb a szülők halálakor külön háztartásokat alapítottak a házás testvérek. Azt azonban nem tudjuk meg-

mek családmagba soroltam azokat, akik olyan családmagban élnek, amelynek egyik tagja a háztartás másik családmagjának gyermeke. Végül a testvér családmagban férj vagy feleség, illetve apa vagy anya csoportba azoknak a családmagoknak a tagjai kerültek, akikhez viszonyítva szülő családmag nem volt a háztartásban, viszont a házaspár egyik tagjának testvére a másik családmaghoz tartozott. Tehát ha egy szülő családmag és több házás gyermek élt a háztartásban, az utóbbiakat a gyermek családmagba tartozók kategóriájába soroltam.

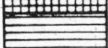
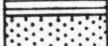

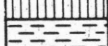
**A besorolhatatlan háztartások esetében nem lehetett világosan megállapítani, hogy az egyes családmagok milyen viszonyban (szülő-gyermek, vagy testvér vagy egyéb) vannak egymással.

2. kép. Kölked lakóinak megoszlása a háztartás típusa és a háztartásban elfoglalt állás szerint. (Az ábrán figyelmen kívül hagytam az ismeretlen életkorúakat, ismeretlen háztartási állásúakat, valamint a besorolhatatlan háztartások tagjait.)

Jelölések:

1		gyermek
2		többszalados háztartásban gyermek vagy testvér családmagban férj, feleség, apa, anya
3		egyszerű családban férj, feleség, apa, anya
4		kiterjesztett családban a családmagban férj, feleség, apa, anya
5		többszalados háztartásban a szülő családmagban férj, feleség, apa, anya
6		családmaghoz nem tartozó személy kiterjesztett és többszalados háztartásban

mondani az összeírásokból eddig rendelkezésre álló adatok alapján, hogy az önálló háztartás alapítása a házasságkötés és a szülők halála között többnyire mikor történt.

Gazdasági tényezők és az öröklési jog hatása a háztartásokra

Nyilvánvaló azonban, hogy a halandóság és a házasságkötési szokások nem határozzák meg egyértelműen a háztartások jellemzőit. Nyugat-Európában és Észak-Amerikában ugyanis láthatóan még akkor sem jöttek létre többcsaládmagos háztartások, ha a két szülő életben volt, amikor gyermekeik elérték a házasságkötés életkorát. Ennek az lehet az egyik oka, — amire WRIGLEY³³ is utal, — hogy Nyugat-Európa egyes részein a házasságkötés engedélyezésének (akár a szülők, akár a földesúr részéről) előfeltétele volt az önálló háztartás alapítására való képesség. Másrészt nyilvánvalóan szerepet játszott az is, hogy

³³ WRIGLEY, E.A. 1973.

a megházasodó fiataloknak volt-e lehetőségük arra, hogy új földterület foglalásával új gazdaságot alapítsanak. A nagy szabad földterületek megléte Észak-Amerikában okozhatta a többcsaládos háztartások ritkaságát az amerikai településeken. Azt pedig, hogy a szülők gazdaságában és háztartásában egy vagy több házas gyermek élt-e, befolyásolták az örökösödés irrott és szokásjogi szabályai. Ezért feltétlenül indokolt BERKNERnek³⁴ az a tétele, hogy a háztartások összehasonlításánál figyelembe kell venni azok gazdasági körülményeit és az örökösödést is.

A vizsgált XVIII–XIX. századi háztartások mindenütt többnyire földművelésből éltek. Minden kutatás arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaságokhoz nagyobb létszámú és ezzel összefüggésben bonyolultabb összetételű háztartások tartoztak. A kettő között kétirányú ok-okozati kapcsolat volt: a nagyobb gazdaság több embert volt képes eltartani, viszont több munkaerőt is igényelt. Szerepet játszhatott a földművelés technikája is: a hagyományosabb munkaszervezés, a nagyobb igaerővel és általában ökörrrel végzett szántóföldi munkák több férfi együttes munkáját igényelték, az újabb munkaszervezés szerint viszont a két lóval végzett szántás már csak egy embert igényelt, tehát az előbbi esetben előnyös volt a több családmag közös gazdálkodása, az utóbbi esetben ennek már nem volt ilyen előnye. A földnélküli zsellérek, sőt az igával nem rendelkező törpebirokok számára sem jelentett előnyt több felnőtt férfi munkájának összefoglalása.³⁵

Az alsónyeki és kölkedi háztartások gazdaságának nagyságáról jelenleg nem tudunk, mert nem került eddig elő a népesség összeírás időpontjára vonatkozó olyan gazdaság összeírás, mint a Mária Terézia féle urbárium (1767) és az 1828-as összeírás. Így csak annyit tudunk, hogy ezek többségükben jobbágyháztartások voltak, tehát használatukban volt bizonyos földterület. Ez megmagyarázhatná azt, hogy miért nagyobb valamivel bennük az átlagos háztartási taglétszám, mint amekkorát a II. József féle népszámlálás országosan (nagyobb arányú zsellér népességet beleszámítva) megállapított.

Gazdasági helyzetük másik lényeges adottsága az lehetett, hogy a XVIII–XIX század fordulója körül a Dél-Dunántúlon valószínűleg már nem volt lehetőség új jobbágygazdaságok alapítására, a szabad földterületek kifogytak,³⁶

³⁴ BERKNER, Lutz K. 1972.

³⁵ Így például GOODY, Jack 1972, BERKNER, Lutz K. 1972, DRAKE, Michael 1969, ANDERSON, Michael 1971. Lényegében ez a tendencia bontakozik ki WOLF leírásából is (SERVICE, E. R., SAHLINS, M. D., WOLF, E. R. 1973). – A szántás módjának és munkaszervezetének változása és a családszervezet változása közti összefüggésre mutatott rá Átányon FÉL Edit és HOFER Tamás (1967).

³⁶ Sok területről vannak olyan adatok, hogy a gazdasági terjeszkedési lehetőségek megnövekedésekor a háztartások nagysága csökkent és ritkábbá vált a többcsaládos háztartás, viszont a gazdasági terjeszkedés lehetőségeinek lezárulása a többcsaládos háztartások kialakulása irányában hatott. Így amikor a Németsalföldön a XVIII. században új területeket vettek mezőgazdasági művelésbe, sok nőtlen nem-örökös férfi megházasodott és szülei háztartásából elköltözve új gazdaságot alapított (PETERSEN, William 1960). A Zürich környéki hegyvidéken a házi textilipar kialakulásának (BERKNER, Lutz K. 1972), Írországban a burgonya bevezetésének (CONNELL, K. H. 1950) volt ilyen hatása. Dél-Franciaországban viszont a XVII. századi gazdasági depresszió patriarchális összetett családok kialakulásához vezetett (LE ROY LADURIE, Emmanuel 1966). SABEAN, David (1974) pedig a XVI. századi német parasztháború okai között említi meg azt, hogy a gazdasági depresszió következtében az osztatlan öröklés rendszere nagy feszültségeket teremtett egyrészt az örökösökből kialakuló birtokos jobbágyok, másrészt az öröklésből kimaradtak között, mivel az utóbbiak sem új gazdaságot alapítani, sem városokba vándorolni és ott munkaalkalmat találni nem tudtak. A különböző földesurak ezt a helyzetet kihasználva igyekeztek a birtok örökösödését a maguk érdekei szerint befolyásolni

sőt a nagybirtokosok törekedtek a majorsági gazdálkodás kiterjesztésére és ennek érdekében a jobbágyparasztok földterületének és más jogainak (erdők, vizek használata) korlátozására.³⁷ Nyitva maradt volna még az a lehetőség, hogy azok a fiatal házaspárok, akik nem remélték gazdaság öröklését, elvándoroljanak az ország más részeire. Úgy tűnik azonban, hogy a dél-dunántúli református jobbágyparasztok ezt a megoldást nem szívesen választották és ebben szerepet játszott az is, hogy a más faluba, városba való költözés a legtöbb esetben a református egyháztól való elszakadást is kellett, hogy jelentse. A dunántúli református jobbágyparasztok gazdasági és társadalmi helyzete tehát szinte egyetlen elfogadható megoldást kínált: a szülők gazdaságában és háztartásában való megmaradást, illetve a gazdaság megosztását, ha több gyermek (fiúgyermek) volt.

Az örökösödési jog és szokások lényegében mindig azt tükrözik, hogyan, milyen stratégiával alkalmazkodott egy-egy közösség, népcsoport vagy társadalmi osztály, réteg az adott gazdasági helyzethez. GOLDSCHMIDT és KUNKELE³⁸ 46 paraszti társadalom vizsgálata alapján három nagy örökösödési rendszert és ezzel összefüggő háztartás típust különböztettek meg: 1. Északnyugat-Európában a férfiági osztatlan örökösödés (egy fiú örököl) és a „törzs-család” volt érvényben, 2. Kelet- és Közép-Európában a férfiági osztott öröklés (minden fiú örököl) és a házasságkötés után a házaspár vagyona közös tulajdonná vált-e vagy pedig a két személyes vagyონrész megtartotta különállását. Az előbbi esetben az egyik házastárs halála után érvényesül a másik joga az egész birtokra, az utóbbi esetben az özvegy nem örököl, hanem csupán a gyermekek. BERKNER — nyugat-európai megfigyelése alapján — úgy találja, hogy az előbbi megoldás kedvez a „törzs-család” jellegű elrendezésnek, az örökös a szülőkkel marad, korán megházasodhat, a többi fiú és lány kiházasításához, a szülői háztartásból való kiváláshoz vagyoni kielégítést kap, ami önállósulásukat és korai házasodásukat segíti elő. Ezzel szemben a második esetben az apa visszavonulása, vagy halála előtt senki sem vehet részt véglegesen a vagyomból, az örökös házasodása is többnyire kitolódik erre az időre, sokan maradnak nőtlenné, hajadonok, csak igen ritkán fordulhat elő, hogy öreg szülők házas gyermekekkel lakjanak együtt.

Nem ismerjük minden részletében pontosan, milyen szabályok szerint öröklődött a jobbágybirtok a XVIII—XIX. század fordulóján Magyarországon. Mivel Európa más részein is a legváltozatosabb örökösödési szokásjogot és írott jogot találták, még egy-egy országon, sőt régiókon belül is,⁴⁰ nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar jobbágyparasztok között is különféle

³⁷ RUZSÁS Lajos (1964) írta le ezt a folyamatot Baranyában.

³⁸ GOLDSCHMIDT, Walter és KUNKELE, Evelyn 1971.

³⁹ BERKNER, Lutz K. 1972.

⁴⁰ Például Skandináviában LÖFGREN, Orvar (1974), Franciaországban LE ROY LADURIE, Emmanuel (1972) helyileg eltérő öröklési szokásokat találtak. Egyes területeken a földbirtokos a jobbágyparaszt öröklési jogát is kétségessé tudta tenni, ha nem volt a gazdaságban lakó munkaképes korú férfi örökös (például a Baltikumban Kurland területén, lásd PLAKANS, Andrejs 1973). Ez az utóbbi jogi helyzet arra kényszerítette a jobbágyparaszt családokat, hogy legalább egy, de lehetőleg több házas gyermek együtt lakják a szülőkkel.

örökösödési stratégiák fordultak elő⁴¹, bár úgy látszik, hogy az osztott öröklés (ezen belül a jobbágleányok egyenlő vagy közel egyenlő öröklése legalább is az ingóságokat illetően) meglehetősen gyakori volt. A földesúr általában arra törekedett, hogy a jobbágybirtok ne osztódjék túlságosan, mert ez az igás robot mennyiségét csökkentette volna. Ezért vezették be azt az elvet, hogy az osztott öröklés nem mehet tovább az egynegyed teleknél, így ha az osztódás következtében egy-egy örökész ennél kisebbé vált volna, egyes férfi örökösök nem örököltek a telekből.⁴² ANDRÁSFALVY⁴³ a baranyai Hegyháton osztott egyenlő öröklést figyelt meg a magyar jobbágyparasztok között, viszont törzsöröklést a német jobbágyparasztok között. Az utóbbiak a föld örökléséből kizárt gyermekeiknek pénzt adtak, így azok gazdaságot szerezhettek, iparosokká válhattak. Ha feltételezzük, hogy Alsónyéken és Kölkeden is az *osztott örökösödés* volt az uralkodó szokás, akkor ez a tény jól egybehangzani látszik azzal, hogy viszonylag sok az olyan többszaládmagos háztartás, ahol a szülők vagy egy szülő több házaspárral élt együtt. Feltételezhetjük, hogy a birtok megosztására sok esetben csak mindkét szülő halála után került sor.

A háztartás összetételének hatása a születésszámra

A demográfiai szakirodalomban általános az a feltevés, hogy a régi „nagy-család” és a magas termékenység együtt jártak.⁴⁴ Ezt úgy szokták magyarázni, hogy a nagycsaládi vagy kiterjesztett családi együttélés formája jellegzetesen elmaradott jelenség, ugyanúgy, mint a nagy termékenység, viszont a nukleáris család és a kis gyermekszám valamilyen feltételezett modernség jelei. Emellett a nagycsaládi forma azért is kedvezne a nagyobb gyermekszámnak, mert ebben a formában a gyermekekről való gondoskodás kisebb terhet jelent. LASLETT és a vele együttműködők kutatásai⁴⁵ megingatták azt az elképzelést, hogy az ipari forradalom előtti Európában a nagylétszámú és bonyolult háztartás volt az uralkodó forma. LITWAK⁴⁶ és mások viszont arra mutattak rá, hogy a mai iparosodott társadalmakban is fennmarad a családmagon túli rokoni kapcsolatok jelentősége, még akkor is, ha az egy lakásban való lakás megszűnik, és ezért bevezette a „módosított kiterjesztett család” fogalmát. Újabb történeti demográfiai kutatások⁴⁷ pedig kimutatták, hogy egyes korszakokban és népesség csoportokban az ipari forradalmat jóval megelőzően nagyfokú születéskorlátozás fordult elő.

⁴¹ A jobbágyparasztok öröklését írja le levéltári kutatások alapján BÁNLAKI Sára jogi egyetemi doktori dolgozata (1958). Az öröklési szokásokat az egész ország területére kiterjedően gyűjtötte MATTYASOVSKY Miklós (1904). Szerinte — a községektől visszakapott kérdőívek alapján — egyes területeken osztatlan, másokon osztott öröklés volt a szokás, és az előbbi csoportban is meg lehet különböztetni a legidősebb fiút, illetve a legfiatalabb fiút előnyben részesítő öröklést. TAGÁNYI szerint az elsőszülöttség elve ott érvényesült inkább, ahol a földesúr hűbéri hatalma erős volt, az utóbbi pedig ott, ahol földesúri hatalmat nemigen ismertek (TAGÁNYI Károly 1919, 77).

⁴² Ilyen örökösödési rendszert ír le FÉL Edit és HOFER Tamás Átányon (1969).

⁴³ ANDRÁSFALVY Bertalan 1973.

⁴⁴ Például DAVIS, Kingsley 1955.

⁴⁵ LASLETT, Peter 1972.

⁴⁶ LITWAK, Eugene 1965.

⁴⁷ Például az említett ormánsági (Vajszló és Besence) kutatások szerint az iparosodást jóval megelőzően már jelentkezett a születéskorlátozás elég elterjedt gyakorlata (ANDORKA 1970, 1972). WRIGLEY (1973) a XVII. század második felében és a XVIII. század első felében állapította meg a születéskorlátozás elég széleskörű alkalmazását az angliai Colytonban.

Alsónyék demográfiai fejlődésének elemzése megkérdőjelezi azt a tételt is, hogy a bonyolult összetételű háztartások kedveznek a nagy termékenységnek. A Sárköz a régebbi magyar szociográfiai⁴⁸ és történeti irodalom⁴⁹ szerint régóta úgy nevezett „egykes” terület, bár az „egyke” kezdetét általában a jobbágyfelszabadítással hozzák összefüggésbe. ANDRÁSFALVY⁵⁰ sejteti, hogy a korai születéskorlátozás nem csak egy-egy mikrorégiót, mint a Sárközt és az Ormánságot jellemezte, hanem az összes Duna menti települések jobbágyparaszt népességét Dél-Magyarországon. Az ormánsági Vajszló és Besence községek családrekonstrukciós vizsgálata kimutatta, hogy ott a születéskorlátozás a feltételezett-nél lényegesen korábban, legkésőbb a XVIII—XIX. század fordulója körül kötött házasságokban indult meg. Nem sokkal később, a XIX. század első évtizedeiben indulhatott meg a születéskorlátozás egyes baranyai katolikus községekben, pl. Bakonyán, Töttösön, Tengerin⁵¹, valamint a somogyi református községekben.⁵² Joggal feltételezhetjük, hogy a Déldunántúlon a jobbágyparaszt népesség a XVIII—XIX. század fordulója körül egyre szélesebb körben kezdte alkalmazni a születéskorlátozást. Ugyanakkor Alsónyéken és Kölkeden a kiterjesztett családtípus és a többszaládmagos típus meglehetősen gyakori előfordulását lehet megfigyelni a századforduló körül. Itt tehát — a külföldi szakirodalom feltevéseivel ellentétben — a *bonyolult háztartás összetétel születéskorlátozással járt együtt*.

Ha kezünkbe vesszük az elsősorban az ormánsági és kisebb részben a sárközi „egykevel” is foglalkozó régebbi szociográfiai irodalmat,⁵³ akkor annak alapján ez az összefüggés egyáltalán nem látszik váratlanak. Egyöntetű ugyanis ezekben a munkákban az a megállapítás, hogy a születéskorlátozás kikényszerítésében igen nagy szerepet játszottak a fiatal házaspárral együttlakó szülők, elsősorban az anya, illetve anyós.

E tanulmányban eddig szigorúan ragaszkodtam a megállapított tényekhez. Kétségtelen, hogy ezek a tények nagyon hézagosak, ezért tudományos értelemben igazolt általánosítható következtetéseket nem lehet belőlük levonni. Két község háztartásainak adatai nem jellemeznek biztosan egy országot vagy országrészt. Egyelőre hiányzanak még e két község gazdasági viszonyaira, jogszokásaira, demográfiai fejlődésére vonatkozó megbízható adatok is. Ezért amikor befejezésképpen általánosabb összefüggéseket próbálok megfogalmazni, ezek mindenképpen hipotetikus jellegűek, igazolásra szorulnak. Az olyan viszonylag kisméretű kutatások, mint az alsónyéki és kölkedi összeírás elemzése, tulajdonképpen éppen ezt a célt szolgálhatják: hozzásegíthetnek korábbi hipotézisek megkérdőjelezéséhez és új hipotézisek megfogalmazásához.

Összevetve azt a tényt, hogy Alsónyéken és Kölkeden viszonylag gyakori volt a bonyolult háztartás összetétel, a sejthető korabeli demográfiai, gazdasági körülményekkel és jogi szokásokkal, azt a hipotézist fogalmaznám meg, hogy a bonyolult — többszaládmagos és kiterjesztett — háztartásokban való együttélés a jobbágybirtokosok alkalmazkodása volt a kedvezőtlen gazdasági körülményekhez (nem annyira az alacsony életszínvonalhoz, mint inkább a gazdasági

⁴⁸ KOVÁCS Imre, 1937.

⁴⁹ PATAKI József 1937.

⁵⁰ ANDRÁSFALVY Bertalan kandidátusi dolgozata, é. n.

⁵¹ MOESS Alfréd, é. n.

⁵² KOVÁCS Zoltán és Cs. TÓTH Péter 1962.

⁵³ Például FÜLEP Lajos 1929, ELEK Péter és szerzőtársai 1936, HIDVÉGI János é. n., KOVÁCS Imre 1937.

terjeszkedés, emelkedés lehetetlenüléséhez). Míg korábban a török hódoltság által felszabadított terület az északamerikai „frontier”-hez, vagy „nyugathoz” volt hasonló⁵⁴, ahol a terjeszkedés lehetőségei nyitottak voltak, a XVIII. század vége felé — legalább is a Dél-Dunántúlon — a határ lezárult és beállt az az állapot, amelyet FOSTER „a korlátozott javak képével” írt le.⁵⁵ Az itt élő — viszonylag magas életszínvonalat elért — jobbágyparasztokban az az elképzelés alakult ki, hogy a javak korlátozott, nem növelhető mennyiségben állnak rendelkezésre, ezért ugyanolyan mennyiséget kell újra és újra felosztani évenként, nemzedékenként. Ilyen körülmények között, ha egy családban vagy egy faluban a gyermekek nemzedéke a szüleikénél nagyobb volt, szükségképpen bekövetkezett az elszegényedés. Ezek a falvak, úgy látszik, elutasították azt a kétségtelenül igazságtalan megoldást, hogy több örökös esetén egyet előnyben részesítsenek és ezáltal tartsák egy kézben a birtokot. Arra sem volt módjuk, hogy az örökösök egy részének örökrészét pénzben adják ki, mert a piacra termelés szerepe aránylag csekély lehetett. Így a gyermekek a szülők gazdaságában éltek tovább, azt osztották fel egymás között a szülők halála után.

Elszegényedni azonban nem akartak. Ennek érdekében két stratégia között választhattak: 1. kikényszeríthették volna a késői házasságot, amely eredményét tekintve a születéskorlátozásnak egy módja, és emellett az örökösöknek csak egy részét engedhették volna megházasodni a többi nem-házasság életre kényszerítve, mint ahogyan a nyugat-európai paraszt népségek jártak el; 2. megengedve a fiatalok és majdnem teljeskorú házasságot, kikényszeríthették a születéskorlátozást. Úgy látszik, hogy a sárközi, az ormánsági, talán általában a dunamenti, sőt a dél-dunántúli jobbágyparaszt népségek ezt a második stratégiát választotta. Ugyanolyan hatékony volt, mint a nyugat-európai stratégia, — és ugyanolyan kegyetlen (figyelembe véve a művi abortusz alkalmazását, amelyhez a fogamzásgátlás sikertelensége esetén folyamodtak), de nem kegyetlenebb, mint a népség egy részének rákényszerítése a nemi élettől való tartózkodásra.

A leírt hipotézisek igazolásához és általában a háztartás nagyság és összetétel alakulása okainak tisztázásához természetesen az e tanulmányban leírtaknál sokkal részletesebb vizsgálatokra van szükség. Így fel kell tárnunk Alsónyék és Kölked demográfiai történetét, gazdálkodásának és társadalmának történetét, különös tekintettel a háztartások gazdasága, társadalmi állása közötti különbségekre. Ehhez fel kell dolgozni az anyakönyvet, más népség összeírásokat (mint a Mária Terézia-féle urbáriumot, az 1828-as összeírást stb.), gazdasági jellegű összeírásokat (dicalis összeírások stb.). Az általánosításhoz szükséges lenne más földrajzi fekvésű, más gazdasági adottságokkal szembenálló, más társadalmi összetételű és más etnikai hátterű falvakat és városokat hasonló módszerekkel vizsgálni.⁵⁶ Ez a tanulmány talán hozzájárul ahhoz, hogy az etnográfusokat ilyen kutatások elvégzésére ösztönözze.

⁵⁴ HOLLANDER, A. N. J. den 1960–61, fejtette ki ezt a „frontier-elméletet”-et az Alföldre vonatkozóan. Joggal feltételezhetjük, hogy a „frontier” helyzet jellemezte Baranyát és Tolnát is a XVIII. század utolsó évtizedéig.

⁵⁵ FOSTER, George M. 1965.

⁵⁶ A közelmúltban FARAGÓ Tamás (1974) kezdte meg Nagykovácsi község demográfiai, gazdasági és társadalmi történetének adatait elemezni. Ennek keretében a Laslett-féle módszerrel tipizálta az 1745 és 1771 között végzett négy Status Animarum összeírásában szereplő háztartásokat. Az első adatközlésből azonnal szembetűnik egy lényeges különbség Alsónyékhez és Kölkedhez viszonyítva: Nagykovácsiban sokkal nagyobb (78–80%) az egyetlen családmagból álló háztartások aránya és ennek megfelelően sokkal keve-

IRODALOM

- ANDERSON, Michael
1971 *Family structure in nineteenth-century Lancashire*. Cambridge.
- ANDORKA Rudolf
1970 *Születésszabályozás az Ormánságban a 18. század vége óta*. Demográfia. Vol. 13. No. 1—2. 73—85.
1972 *Un exemple de faible fécondité dans une région de la Hongrie. L'Ormansag à la fin du XVIII. siècle et au début du XIX.: controle de naissances ou faux-semblants?* Annales de Démographie Historique. 25—35.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
é. n. *A dunamenti árterületek népi gazdálkodása Tolna és Baranya megyében*. Kandidátusi disszertáció. 1—5. kötet.
1973 *Ellentétes értékredek összeütközése és polgárosodás*. Tiszatáj. Vol. 27. No. 8. 105—110.
- ANSHEN, Ruth Nanda (szerk.)
1949 *The family: its function and destiny*. New York.
- BÁNLAKI Sára
1958 *A jobbágyok öröklése*. Doktori disszertáció. ELTE Jogtudományi Kar.
- BERKNER, Lutz K.
1972 *Rural family organization in Europe: a problem in comparative history*. Peasant Studies Newsletter. Vol. 1. No. 4. 145—156.
1973 *Recent research on the history of the family in Western Europe*. Journal of Marriage and the Family. 395—405.
- BLOCH, Marc
1931 *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Paris.
- BURCH, Thomas K.
1972 *Some demographic determinants of average family size: an analytic approach*. In: LASLETT, Peter (szerk.) 1972. 91—102.
- COALE, Ansley J., FALLERS, L. A., LEVY, Marion J., Jr., SCHNEIDER, D. M., TOMKINS, S. S.
1965 *Aspects of the analysis of family structure*. Princeton
- COALE, Ansley J.
1965 *Appendix: estimates of average size of household*. In: COALE, Ansley J. et al. 1965. 64—69.
- CONNELL, K. H.
1950 *The population of Ireland 1750—1845*. Oxford.
- DÁNYI Dezső
1965 *Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr 1787)*. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Budapest. 73—109.
- DÁVID Zoltán
1973 *A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747—1748*. Budapest.
- DAVIS, Kingsley
1955 *Family patterns favoring high fertility in underdeveloped areas*. Eugenics Quarterly. Vol. 2. 33—39.
- DAVIS, Kingsley—BLAKE, Judith
1956 *Social structure and fertility: an analytical framework*. Economic Development and Cultural Change. Vol. 4. 211—235.
- DRAKE, Michael
1969 *Population and society in Norway 1736—1865*. Cambridge.

sebb a kiterjesztett család és a többcsaládos típusú háztartás. Tehát Nagykovácsi „nyugat-európai” jellemzőket látszik mutatni. Ha ezt a tényt összevetjük azzal, hogy Nagykovácsi lakossága a XVIII. század elején betelepült németekből állt, és hogy az említett Status Animarum összeírások időszakában a gazdasági adottságok és a gazdálkodás módja valószínűleg erősen eltért az alsónyéki és kölkedi viszonyoktól, alig lehet ellenállni annak a csábításnak, hogy további merész hipotetikus magyarázatokat fogalmazzunk meg. Ez a néhány előzetes adat is ízelítőt ad abból, hogy további községek adatainak feldolgozása milyen eredményeket ígér.

- ELEK Péter, GUNDA Béla, HILSCHER Zoltán, HORVÁTH Sándor, KARSAY Gyula, KERÉNYI György, KOCZOGH Ákos, KOVÁCS Imre, PÓCSY Ferenc, TORBÁGYI László
1936 *Elsülyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest.
- FARAGÓ Tamás
1974 *Beszámoló a háztartásszerkezet-vizsgálat jelenlegi állásáról*. Kézirat.
- FÉL Edit
1944a *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. Budapest.
1944b *Egy kisalföldi nagycsalád társadalmi-gazdasági vázlata*. Érsekújvár.
1959 *Fejezetek Tiszaiagar társadalmának megismeréséhez*. Néprajzi Közlemények. Vol. 4. No. 1–2. 70–114.
- FÉL Edit—HOFER Tamás
1967 *Áranyok és mértékek az átányi gazdálkodásban és háztartásban*. Budapest.
1969 *Proper peasants*. Chicago.
- FOSTER, George M.
1965 *Peasant society and the image of limited good*. *American Anthropologist* Vol. 67. 293–315.
- FÜLEP Lajos
1929 *Riport és cikkek*. Pesti Napló. November 10, 17, 26, december 4, 15.
- GOLDSCHMIDT, Walter—KUNKEL, Evelyn
1971 *The structure of the peasant family*. *American Anthropologist*. Vol. 73. 1058–1076.
- GOODY, Jack
1972 *The evolution of the family*. In: LASLETT, Peter (szerk.) 1972, 103–124.
- GUNDA Béla
1956 *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
- GYÖRFFY István
1942 *Adatok a régi palóc építkezéshez*. In: GYÖRFFY István: *Magyar nép, magyar föld*. Budapest 241–242.
- HAJNAL, John
1965 *European marriage patterns in perspective*. In: GLASS, D. V.—EVERSLEY, D. E. C. (szerk.): *Population in history*. London. 101–143.
- HALPERN, Joel M.
1972 *Town and countryside in Serbia in the nineteenth century; social and household structure as reflected in the census of 1863*. In: LASLETT, Peter (szerk.) 1972, 401–428.
- HAMMEL, E. A.
1972 *The zadruga as process*. In: LASLETT, Peter (szerk.) 1972, 333–374.
- HERLIHY, David
1969 *Family solidarity in medieval Italian history*. In: HERLIHY, David és mások (szerk.): *Economy, society, and government in medieval Italy*. Kent. 173–184.
- HIDVÉGI János
é. n. *Hulló magyarság*. Budapest.
- HOLLANDER, A. N. J. den
1969–61 *The Great Hungarian Plain: a European frontier area*. *Comparative Studies in Society and History*. Vol. 3. 74–88, 155–167.
- KLAPISCH, Christiane
1972 *Household and family in Tuscany in 1427*. In: Laslett, Peter (szerk.) 1972. 267–282.
- KOENIG, Samuel
1957 *Man and society. The basic teachings of sociology*. New York.
- KOSÁRY Domokos
1963 *A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. század elején*. *Agrártörténeti Szemle*. Vol. 5. 120–133.
- KOVÁCS Imre
1937 *A néma forradalom*. Budapest.
- KOVÁCS Zoltán, Cs. TÓTH Péter
1962 *Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950)*. *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–62*. Budapest. 48–89.
- LASLETT, Peter
1969 *Size and structure of the household in England over three centuries*. *Population Studies*. Vol. 23. No. 2. 199–223.

- LASLETT, Peter (szerk.)
1972 *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over time.* Cambridge.
- LASLETT, Peter—CLARKE, Marilyn
1972 *Houseful and household in an eighteenth-century Balkan city. A tabular analysis of the listing of the Serbian sector of Belgrade in 1733—4.* In: Laslett, Peter (szerk.) 1972. 375—400.
- LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete.* Budapest.
- LE PLAY, Frédéric
1870 *L'organisation de la famille.* Paris.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel
1966 *Les paysans de Languedoc.* Paris, 1—2. kötet.
1972 *Structures familiales et coutumes d'héritage en France au XVI. siècle: système de la coutume.* Annales E. S. C. Vol. 27. No. 4—5. 625—846.
- LEVY, Marion J., Jr.
1965 *Aspects of the analysis of family structure.* In: COALE Ansley J. és mások (szerk.) 1965. 1—63.
- LITWAK, Eugene
1965 *Extended kin relations in an industrial democratic society.* In: SHANAS, E.—STREIB, G. F. (szerk.): *Social structure and the family. Generational relations.* Englewood Cliffs.
- LÖFGREN, Orvar
1974 *Family and household among Scandinavian peasants: an exploratory essay.* Ethnologica Scandinavica, 17—52.
- MATTYASOVSKY Miklós
1904 *Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás.* Budapest.
- MÁNDOKI László
1971 *A kölkedi népszámlálás 1816-ban.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1968. Vol. 13. 215—224.
- MOESS Alfréd
é. n. *A falusi születésszabályozás kezdetei Baranyában.* Kézirat.
- MORVAI Judit
1956 *Asszonyok a nagycsaládban.* Budapest.
1965 *The joint family in Hungary.* In: ORFUTAY Gyula—BODROGI Tibor (szerk.): *Europa et Hungaria.* Budapest. 231—242.
- PARSONS, Talcott
1949 *The social structure of the family.* In: ANSHEN, Ruth Nanda (szerk.) 1949, 173—201.
1951 *The social system.* New York.
- PATAKI József
1937 *A Sárköz népességtörténete és az egyke kifejlődése.* Történetírás. Vol. 1. 85—96 és 193—205.
- PETERSEN, William
1960 *The demographic transition in the Netherlands.* American Sociological Review. Vol. 25. 334—347.
- PLAKANS, Andrejs
1973 *Peasant families East and West: a comment on Lutz K. Berkner's „Rural family organization in Europe: a problem in comparative history.”* Peasant Studies Newsletter. Vol. 2. No. 3. 11—19.
- RUZSÁS Lajos
1964 *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848.* Budapest.
- SABEAN, David
1974 *Family and land tenure: a case of conflict in the German Peasants' War (1525).* Peasant Studies Newsletter. Vol. 3. No. 1. 1—15.
- SERVICE, E. R.—SAHLINS, M. D.—WOLF, E. R.
1973 *Vadászok, törzsek, parasztok.* Budapest.
- SKLAR, June L.
1974 *The role of marriage behaviour in the demographic transition: the case of Eastern Europe around 1900.* Population Studies. Vol. 28. No. 2. 231—247.
- SZABÓ István
1969 *A középkori magyar falu.* Budapest

- SZABÓ László
1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században.* Szolnok
- TAGÁNYI Károly
1919 *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. I. rész. A családjog és öröklési jog köréből.* Budapest.
- TAMÁSY József
1963 *Az 1784–1787. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai.* Demográfia. Vol. 6. No. 4. 526–538.
- VERESS Éva
1958 *A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a 17. század közepén.* Történelmi Szemle. Vol. 1. 374–429.
- WRIGLEY, E. A.
1973 *Népesedés és történelem.* Budapest.
- ZIMÁNYI Vera
1968 *A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágyága a XVI–XVII. században.* Budapest.

Rudolf Andorka

PEASANT FAMILY STRUCTURE IN THE 18th AND 19th CENTURIES

(Summary)

The author has studied the population-census of two South-Hungarian villages [listing all members of every household] with the help of P. Laslett's method (Alsónyék 1792, Kölked 1816). The land-owner peasant population of both villages was Hungarian and Calvinist. The data make it possible to compare the size and structure of the households of these two villages with households in Western Europe, Serbia, North America and Japan, which were studied by Laslett or other researchers with the same method.

The results indicate that those tacitly accepted concepts, which can be found in demography, sociology and partly in ethnology as well, which hold that in the past peasant families were big, consisted of many members and were of complicated structure, are incorrect. The average household in Alsónyék and Kölked consisted of 5.7 to 5.8 persons and in almost one half of the households the members of only one nuclear family lived. On the other hand, it is clear from comparison with the West European households, that average size of the households in the Hungarian villages was somewhat bigger and the percentage of households with complicated composition — extended and multiple families — was significantly larger. These complicated households show certain similarities with the Serbian zadrugas, although they were smaller and less distant relatives lived in them as in the zadrugas. In the typical extended household one widow parent lived together with his or her married son or daughter, while in the typical multiple families married couples lived together with one or more of their married sons or daughters.

The author examines what factors could influence the size and structure of these households. The relatively high rate of mortality hampered the emergence of complicated households, while the marital age (19 years for girls and 20 to 21 years for boys), significantly younger than in Western Europe, favoured the appearance of such households. Celibacy was rare and for this reason we find very few single relatives in the families. The study of the family members' age, the individuals' position within the household and the structure of the household allows the conclusion, that there was a household, or family cycle: the majority of the young married couples lived in the parents' households and became independent later, and the old, widowed parents later on lived together with their married children. In the households examined land-owning serfs lived, that is peasants with small plots of land. Certainly, divided inheritance was customary. This may have promoted the existence of complicated households, for the division of the farm could take place only after the death of the parents (or the father).

In the two examined villages already around 1800 birth control and as a result, a relatively low rate of fertility could be observed. This fact also contradicts that extensively accepted hypothesis of demographers that large family favours high fertility. The economic position of these villages explains well the joint appearance of the compli-

cated household structure, birth control, early marriage and the lack of celibacy: after the large expansion and „frontier” situation in the 18th century, towards the end of the century to acquire new land became difficult, almost impossible, and a state of affairs of „limited goods” emerged. The population of these villages reacted to this situation by clustering in big farm and household units on the one hand, and by introducing birth control on the other. The typical West European way of reacting to such a situation, that is to marry later and the large-scale celibacy was never applied.

It has to be emphasised that data from these two villages cannot be regarded as typical either for Hungary, or even for South West Hungary. Further, similar analyses are needed to learn the structure of households in other parts of the country, among populations of different ethnic and religious background, who lived under different economic circumstances.

Рудольф Андорка

КРЕСТЬЯНСКАЯ СЕМЕЙНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ В 18—19 ВВ.

Резюме

Автор данной статьи при помощи метода Р. Ласлетта обработал материалы, имеющиеся по домохозяйствам и по именам о населении двух деревень Задунайского Края: Алшоньек, 1792, и Кэлкэд, 1816. Население обеих деревень состояло в то время из крепостников-кальвинистов венгерской национальности. Имеющиеся данные позволяют сопоставить величину и состав домохозяйств этих двух деревень с данными о домохозяйствах, зафиксированных в списках, касающихся Западной Европы, Сербию, Северную Америку, Японию, обработанных также методом Ласлетта и других учёных.

Полученные результаты доказывают, что — с одной стороны ошибочные те, общепринятые в демографии, социологии и отчасти этнографии представления, согласно которым крестьянские семьи в прошлом были многолюдными и имели сложную структуру. Средняя величина семей, согласно упомянутым данным не превышает 5.7—5.8, лиц, и почти в половине известных нам семей жили только члены одной семейной ячейки.

С другой стороны — по сравнению с материалами из Западной Европы — средняя величина домохозяйств была в некоторой степени больше, и пропорция сложных (extended) и состоящих из нескольких ячеек семей (multiple family) была также больше чем предполагалось. Эти сложные домохозяйства, в некотором отношении были похожими на сербские *задруги*, хотя были значительно меньше последних размерами и жило в них значительно меньше число отдалённых родственников, нежели в упомянутых выше задругах. В типичной сложной (extended) семье, как правило жили вместе один из родителей и один из их семейных детей. А в типичной семье из нескольких ячеек жили вместе оба родителя и один или больше их семейных детей.

Автор данной статьи рассматривает, какие факторы действовали на процессы формирования таких размеров и такой структуры семей. Сравнительно высокая смертность препятствовала формированию сложных хозяйств, в то время как в Западной Европе сравнительно намного нижний брачный возраст (у девушек около 19, а у парней около 20—21 г), напротив, способствовал появлению таковых. Безбрачие было редким явлением, и поэтому жило мало незамужних или холостых родственников в отдельных домохозяйствах. Анализ возраста членов семьи и мест, занятых ими в структуре хозяйства, также как анализ самого состава хозяйства позволяют предполагать, что имелся сопредельный семейный или хозяйственный цикл: большая часть молодёжи начала свою самостоятельную жизнь в хозяйстве родителей и только позднее стала самостоятельной, а с другой стороны: пожилые и овдовевшие родители на склоне своей жизни жили в хозяйствах своих детей.

В рассмотренных автором домохозяйствах преимущественно жили крепостники, имеющие небольшие земельные участки. Наследство, вероятно, как правило, разделялось. Это могло способствовать существованию сложных по составу хозяйств, ведь разделить имущество стало возможным только после смерти родителей (или отца).

В рассмотренных в данной статье двух деревнях уже в около 1800 г. встречается явление регулирования рождаемости, и в последствии этого наблюдается сравнительно низкая плодородность (fertility). Это тоже противоречит тому принципу-широко распространённому в области демографии — согласно которому большая семья способствует

высокой плодородности. Наличие сложных домохозяйств, регулировки рождаемости, так же низково возраста новобрачных и отсутствия безбрачия может хорошо объясняться экономическим положением рассматриваемых деревень. После больших экспансий 18-го в. и после окончания граничного (frontier) состояния в конце столетия сначала стало сложнее приобрести землю, а после почти было это невозможно. Появилось состояние «ограниченных средств» (limited good) и население этих деревень отреагировало на это сплочением в одни хозяйства и регулировкой рождаемости. Здесь, однако, не принимались типичные в Западной Европе методы: поздний брачный возраст и большая пропорция безбрачия.

Следует подчеркнуть, что данные, касающиеся этих двух деревень не могут быть перенесены на всю Венгрию, и даже на весь Задунайский Край. Для заключения подобных выводов потребуются дальнейшие исследования такого рода о том, что в других частях страны какие имеются хозяйственные типы у населения другой этнической и религиозной принадлежности, и находящегося в различных экономических обстоятельствах.